

Papier in de hitte van de strijd. De bescherming van het culturele erfgoed in tijden van oorlog. / Paper in the heat of battle. The protection of cultural heritage in times of war [bilingual]. In: (Gentenaar, P. ed.) *Papier op de vlucht/Paper takes flight*. Leiden, Wim Findhammer. 2006, pp. 170-195.

Papier in de hitte van de strijd

De bescherming van het culturele erfgoed in tijden van oorlog

Veel vakmensen zijn dagelijks bezig met het beschermen van alles wat de menselijke geest heeft geproduceerd. Tegelijk zijn er meerdere krachten aan het werk die proberen dit erfgoed te schaden of zelfs te vernietigen. Een van de meest destructieve krachten is het gewapende conflict. Jammer genoeg hebben we de laatste jaren meer dan eens de weezinwekkende gevolgen van de gewapende strijd voor het culturele erfgoed kunnen zien in landen als Bosnië, Kosovo, Afghanistan en Irak. Het is deze plaag van de voortschrijdende globalisering waarmee menig cultuurwerker geconfronteerd wordt.

Kan er überhaupt wat aan cultuur in nood gedaan worden als de kogels om je oren vliegen en de raketten op je dak vallen? Is het culturele erfgoed eigenlijk wel de moeite waard om kost wat kost te bewaren? Jazeker, het culturele erfgoed is van essentieel belang voor het behoud van onze identiteit. Daarom zullen we alles in het werk moeten stellen om het tastbare resultaat van onze creatieve voorouders te behouden. En ja, de ervaring leert dat als wij maar vroeg genoeg handelen, de kans groot is dat de collecties gered kunnen worden.

De rol van cultuur in conflictsituaties en die van cultureel erfgoed in het bijzonder wordt schromelijk onderschat. Wij leven in een wereld die gelijktijdig integreert als gevolg van globalisering en diversifieert als gevolg van regionalisering. Hierdoor is het cultuur pluralisme voor menig regio tot probleem geworden. De uitdaging voor de politiek is deze verscheidenheid tot een eenheid te smeden, waarbij de onderscheidende identiteit van de gemeenschappen samenvalt met de nationale identiteit: eenheid in verscheidenheid. De toenemende cultuurverschillen leiden in sommige gebieden tot homogeniteit, waarin één cultuur overheerst en alle andere onderdrukt. Denk aan de opgelegde Servische cultuur in Kosovo of aan het verbod op expressie van de Koerdische cultuur in Turks Koerdistan.

Explosieve bron

Als cultuurverschillen met opzet benadrukt, gemobiliseerd of gemanipuleerd worden, vormen ze een explosieve bron van conflict. Uit angst voor het verlies van hun identiteit en om cultuurverschillen te benadrukken gaan sommigen zo ver hun cultuur opnieuw uit te vinden. Saddam Hoessein herontdekte de Babylonische cultuur en gaf de opdracht hem voortaan als heroïeke opvolger van Nebukadnezar II te beschouwen, nadat zijn imago danig geschonden was na het verlies in de Eerste Golfoorlog (1991) (zie afb 1, 2 en 3).

Het merendeel van de gewapende conflicten van de afgelopen vijftien jaar zijn terug te voeren op cultuur of historie gebaseerde aanspraken op grondstoffen of andere inkomstenbronnen, dan wel op het recht op toegang tot kennis en vaardigheden van individuen of gemeenschappen.¹

Als cultuur een belangrijke factor speelt in het ontstaan van een gewelddadig treffen kan zij logischerwijs ook een cruciale rol spelen bij de oplossing van die geschillen. Cultuur is van belang hoe conflicten worden waargenomen en ervaren. De veronderstelde onoverbrugbare kloof tussen het christendom en de islam is in feite een cultuurverschil.

De 'Great Divide', zoals deze tegenstelling wel wordt aangeduid, heeft te maken met erkenning, representatie en legitimatie van verschillende identiteiten en manieren van leven. Hij grijpt terug op een tegenstelling die zowel in het Westen als in veel islamitische landen overwonnen leek.²

De oplossing ligt in het (weer) samenbrengen van de twee culturen en het gemeenschappelijke te benadrukken, zoals gebeurde bij de interculturele jongerenprojecten in het naoorlogse Kroatië, die tot uitstekende resultaten hebben geleid.³

Materieel en immaterieel erfgoed

Cultuur speelt zich af op het symbolische vlak en is daardoor vaak onzichtbaar. Cultureel erfgoed echter is juist heel zichtbaar en daarom heel concreet in haar symboliek. Als onderdeel van de menselijke activiteit produceert het tastbare uitbeeldingen van waardesystemen, overtuigingen, tradities en leefstijlen. Cultureel erfgoed, de zichtbare sporen uit de oudheid tot aan het recente verleden, schept een band en is de basis voor een gemeenschappelijke identiteit. De afwezigheid ervan is een tragedie die de mensen het gevoel ontnemt ergens thuis te horen evenals hun aanspraak op het verleden, aldus Margaret Bergen.⁴

Voorwerpen in musea, archeologische vondsten, archieven, bibliotheken, monumenten en landschappen behoren tot het culturele erfgoed. Maar ook de daaraan verbonden gebruiken, verhalen en gewoonten. Aldus wordt ook wel onderscheid gemaakt tussen het materieel en immaterieel cultureel erfgoed. Voor deze bijdrage beperken we ons tot het erfgoed uit bibliotheken en archieven, kortom het papieren of documentaire erfgoed.

Toegang tot informatie

Het papieren geheugen is van grotere betekenis dan menigeen denkt. Een groot deel van onze identiteit is gebaseerd op schriftelijk overgeleverde informatie, dat wat onze voorouders aan het papier hebben toevertrouwd. Zonder 'het woord' zijn we nergens. In de film Fahrenheit 451 van François Truffaut uit 1966 wordt verbeeld waartoe een schriftloze samenleving kan leiden: een willoze gemeenschap die gemakkelijk te manipuleren is. Lezen maakt vrij. Toegang tot informatie is van levensbelang voor elke samenleving, maar vooral voor die landen die intern hevig verdeeld zijn. Het is niet voor niets dat het beknotten van vrije nieuwsgaring en het afschaffen van vrijheid van meningsuiting vaak de eerste maatregelen zijn die een autoritair regime instelt. Literatuur, als onderdeel van de kunst, levert het individu een alternatief wereldbeeld aan en zal hem zodoende 'de anderen' beter in zijn omgeving leren begrijpen.

Door het vrij verkrijgen van informatie in boekvorm of als archiefstuk, kan een begin worden gemaakt met het overbruggen van groepsverschillen. Dit is essentieel voor de opbouw van een democratische maatschappij.

Een informatiestop, zoals in Irak, grijpt ook diep in op andere onderdelen van een samenleving. Het invoerverbod op boeken, papier en drukmachines, een gevolg van de 10-jaar durende sancties van de Verenigde Naties, heeft de Nationale Bibliotheek van Irak in de volksmond de naam 'boekenkerkhof' opgeleverd (zie afb 4 en 5). De laatste westerse boeken stammen uit 1990 en de meest recente aanwinsten waren giften van vrienden van Saddam Hoessein: China, Rusland, Noord-Korea en Albanië, uiteraard gedrukt in de oorspronkelijke taal en schriftsoort.

Dit importverbod had een desastreuze uitwerking op het onderwijs en de economie. Zonder actuele kennis van moderne processen en technieken holde de industrie achteruit met alle gevolgen van dien. Een bevolking die geen toegang heeft tot informatie heeft grotere problemen dan ze ooit zou vermoeden.

Belang van archieven

Het belang van archieven wordt meestal dan pas onderkent als ze in vlammen zijn opgegaan. Zonder bevolkingsregister kan de burger zijn identiteit bijna niet meer bewijzen en wordt hij een illegaal in zijn eigen land, een 'sans-papier', een papierloos burger, zoals de Fransen zeggen. Als het kadaster ook nog eens verdwenen is dan zal het de huisbezitter enorme moeite kosten zijn eigendom te bewijzen.

In Irak, bijvoorbeeld, hebben kwaadwilligen na de Amerikaanse inval in 2003 mensen van hun huis verjaagd om er zelf in te trekken. De oorspronkelijke bewoners konden niet meer bewijzen dat de woning hun eigendom was.

En wat te denken van een overheid die niet meer op papier heeft staan hoeveel burgers het land heeft, hoeveel gemeenten, waar de wegen lopen of hoe de rechters heten. De ramp is niet te overzien - en toch gebeurt het.

Het lot van papier

Gelukkig hebben vele documenten het geweld van de natuur en de barbaarse hand van de mens doorstaan. Veel is ook verloren gegaan. Van der Hoeven en Albada (1996) geven in hun 'Memory of the world: Lost memory – libraries and archives destroyed in the twentieth century' een ontmoedigend lange lijst van vernietigde bibliotheken en archieven in de 20e eeuw. Met twee wereldoorlogen en talrijke binnenlandse conflicten in de jaren negentig, roepen de auteurs de 20e eeuw uit tot de meest biblioclastische eeuw ooit. Het ironische is dat we ervan weten, dat de getuigenissen zijn toevertrouwd aan papier, papier dat zelf aan de strijd ontkomen is.

Zo weten we dat Hulagy Khan, de kleinzoon van Djengis Khan, Bagdad veroverde in 1258 en de inhoud van de rijke bibliotheken in de Tigris gooide waar het water zwart kleurde van de inkt. En wie kent niet het treurige verlies van de Bibliotheek van Alexandrië, de moeder van alle bibliotheken, die aan het einde van het Romeinse keizerrijk aan de vlammen werd prijsgegeven. (zie afb 6). Hoewel een recente studie aantoont dat het oorlogsgeweld afneemt⁵, is de afgelopen vijftien jaar ook duidelijk geworden dat voornamelijk de regionale conflicten een destructieve uitwerking hebben op het cultureel erfgoed, geen enkel continent uitgezonderd.

Onvoorbereid

Moet de erfgoedsspecialist de vernietigende uitwerking van oorlog, het ultieme falen van de menselijke geest, als onontkoombaar accepteren of zijn er wegen om zijn papieren schatten te behoeden voor een dergelijk onheil. Behalve de persoonlijke verantwoordelijkheid is het niet zijn taak om oorlog te voorkomen of te stoppen. Toegegeven, erfgoedinstellingen spelen een toenemend belangrijke rol in het voorkomen van conflictsituaties, maar ze zijn niet bij machte het wapengekletter te voorkomen: politici verklaren de oorlog en soldaten voeren oorlog. Niettemin kunnen zij zich voorbereiden mocht een oorlog onvermijdelijk zijn.

Het stijgende aantal natuurrampen in Europa in de negentiger jaren van de vorige eeuw legde de kwetsbaarheid van het cultuurbezit en het gebrek aan voorbereiding van de nooddiensten bloot. De meeste landen waren totaal onvoorbereid. Het gevolg was dat behoefte-inventarisaties werden uitgevoerd, handboeken geschreven en regionale coördinatie programma's gestart; blijkbaar moesten de meeste landen door schade en schande wijs worden.

Gewelddadigheden

De ontwikkelde calamiteitenplannen waren echter hoofdzakelijk gericht op voorkoming van natuurrampen, er werd haast geen aandacht besteed aan door de mens veroorzaakte calamiteiten, uitgezonderd inbraak en diefstal.

Slechts enkele instellingen in Engeland en Spanje hielden rekening met een terreuraanval. De schok, die de aanval op 11 september 2001 in de Verenigde Staten teweegbracht, dwong menig manager zijn plannen bij te stellen. Frappant is dat de Nederlandse culturele instellingen vrijwel géén rekening houden met een terreuraanslag. Mogen de voornaamste overheden zich voorbereiden op aanslagen, op het uitbreken van een oorlog op hun grondgebied houden maar weinige rekening.

Met zekerheid is vast te tellen dat de preventieve oorlogen (sic) in Afghanistan en Irak enorme schade aan het nationale erfgoed hebben berokkend. Iedereen heeft de schokkende beelden gezien van een plunderende menigte in het Nationaal Museum en de Nationale Bibliotheek in Bagdad, en de brokstukken van de opgeblazen torenhoge Boeddha beelden in de Afghaanse provincie Bamiyan (zie afb. 7 en 8). In enkele landen, waar gewelddadigheden uitbraken, hebben individuele bibliotheken en archieven maatregelen genomen om aan het oorlogsgeweld te ontsnappen. Niet alle ideeën bleken in de praktijk bruikbaar maar we kunnen desondanks wel van ze leren (zie afb. 9 en 10).

De vlucht van papier

Een bibliothecaris of een archivaris kan op meerdere momenten ingrijpen om zijn collectie een vroegtijdig einde te besparen. Hij kan, vóórdat het geweld uitbarst, rekening houden met de uitbraak van een gewapend treffen door hieraan aandacht te besteden in het rampenplan (pre-conflict). Is de strijd eenmaal begonnen, dan kan hij zo goed en zo kwaad als het gaat nog maatregelen nemen om de schatten te beschermen tegen de directe gevolgen van het treffen (peri-conflict). Zijn de gevechtshandelingen eenmaal voorbij dan zal hij eerst alles in het werk stellen om de oorlogsschade te beperken en zodoende erger te voorkomen, voordat de herstelwerkzaamheden een aanvang nemen (post-conflict).

Pre-conflict situatie

De aard van het materiaal is natuurlijk bepalend voor wat de instelling kan bewerkstelligen. Oude collecties bevatten vaak boeken buiten formaat en stukken op niet-gangbare schriftdragers. De eerste boekwerken van de Chinezen bestonden uit aan elkaar geknoopte bamboelatten die een totale lengte van 70 cm konden bereiken (zie afb. 11). Opgeroeld was het een dikke bundel en voor sommige boeken had de lezer meerdere bundels nodig. Een bibliotheek van boeken op bamboelatten te verhuizen zal qua volume geen sinecure zijn. Hetzelfde geldt voor de boekrollen die later in het Verre en Midden Oosten in zwang raakten (zie afb. boekrollen bewaren na Romeins relief). De overblijfselen van zulke boekwerken zijn van onschatbare waarde en tegenwoordig treft de belangstellende in de grote bibliotheken van de wereld meer bijzondere collecties aan dan hij ooit voor mogelijk hield. Zo bezit de Nationale Bibliotheek van Egypte één van de oudste Koranverzamelingen waarvan tientallen exemplaren een omtrek hebben van minstens één bij anderhalve meter. Dat deze manuscripten niet snel verhuisd kunnen worden zal niemand verbazen.

Kanjur en Tanjur

De Dalai Lama zag zich met een soortgelijk probleem geconfronteerd toen hij in 1959 Tibet moest ontvluchten. Hoe moest de eeuwenoude boeddhistische literatuur over de Himalaya gedragen worden. De Tibetaanse canon bestaat uit de 100 tot 108-delige *Kanjur*, teksten die beschouwd worden als Boeddha's eigen leerstellingen, en de 225-delige *Tanjur*, die bestaat uit commentaren op de Kanjur. Het merendeel van de literatuur, dat naast de canon ontelbare apocriefe boeken telt, zijn afdrucken op papier van in hout gesneden teksten, de zogenaamde blokdrucken of blokboeken.

Elke Tibetaanse bibliotheek bewaart de soms 1000-jaar oude houtsneden om zo naar wens opnieuw afdrucken van de teksten te kunnen maken.

Het was schier onmogelijk om de houten blokken zelf mee te nemen dus besloot de Dalai Lama van elk belangrijk werk één blokdruk mee te nemen. Uiteindelijk aangekomen in Dharamsala, India gaf hij de meegereisde houtsnijders de opdracht nieuwe blokken te snijden naar de papieren voorbeelden (zie afb. 13, 14 en 15). De eeuwenoude houtsneden die in Tibet achtergelaten werden moeten als verloren beschouwd worden. Vele collectiebeheerders, die een conflict hebben meegemaakt, kunnen zich het vreselijke dilemma van de Dalai Lama waarschijnlijk goed voorstellen.

Calamiteitenplan

Om te voorkomen dat zulke keuzes gemaakt moeten worden zijn calamiteitenplannen ontwikkeld. Deze plannen stellen de bestuurders in staat om van tevoren al keuzes te maken. In de praktijk blijkt dat juist dit onderdeel het moeilijkste is van de hele voorbereiding: Wat is het belangrijkste onderdeel van de collectie dat eerst gered moet worden of waarvoor bijzondere maatregelen genomen moeten worden. Hoe stel je de waarde van een boek vast? Is de financiële vervangingswaarde maatgevend, de populariteit bij de lezers, de uniciteit van het exemplaar, de artistieke waarde of de culturele waarde?

Onder druk van de omstandigheden worden vaak slechte keuzes of helemaal geen keuzes gemaakt en worden willekeurig boeken van de plank gegraaid om 'zo veel mogelijk' te redden. Toen de hevigste gevechten in Bagdad in april 2003 voorbij waren en het volk plunderend door de straten trok, openden sjiïtische geestelijken met behulp van buurtbewoners de deuren van de Nationale Bibliotheek, en vulden lukraak hun pick-up trucks met alles waar ze hun hand konden opleggen. Snel werden de boeken tegen de muur van de buurtmoskee opgestapeld en werden wachtposten opgesteld om eventuele heethoofden tegen te houden. Het is niet precies duidelijk wat er bewaard is gebleven omdat enkele dagen later de hele bibliotheek in vlammen opging, inclusief de catalogus.

Opbergen

De beste manier om een bibliotheek of archief te redden is te zorgen dat de collecties veilig opgeborgen zijn als de gevechten uitbreken. Dat vergt een vooruitziende blik en dat is niet iedereen gegeven. Maar als hierover al in vredetijd is nagedacht behoort het intern veilig stellen of verplaatsen van een collectie naar een beschermd toevluchtsoord zeker tot de mogelijkheden. De Nationale Bibliotheek van Irak had geen enkele voorzorgsmaatregel genomen toen in maart 2003 de gevechten uitbraken.

De directeur van de Academie van Wetenschap en Technologie had in de Eerste Golfoorlog (1991), als decaan van de universiteit in Basra, slechte ervaringen opgedaan toen een plunderende menigte door de stad trok en de meeste bibliotheken op de campus leegroofden. Het lukte hem echter niet het bestuur van de academie te overtuigen de bibliotheek veilig te stellen voordat de coalitietroepen Bagdad binnen marcheerden. Uit voorzorg haalde hij zijn eigen kantoor leeg en borg zijn verzameling boeken thuis op. Helaas is ook de bibliotheek van de academie in april 2003 slachtoffer geworden van driftkoppen en raddraaiers die een kwart van de collecties vernielden.

Dichtlassen

Het Iraaks Museum had wel nagedacht over de gevolgen van een oorlog; tijdens de 1991 rellen in Basra waren bijna de helft van hun regionale musea geplunderd. Drie weken voor de Amerikaanse inval (2003) is het overgrote deel van de tentoongestelde stukken naar de depots in de kelderruimtes overgebracht. De ijzeren hekken voor de deuren werden dichtgelast en de toegang tot kostbare collecties werd verborgen door het optrekken van valse muren. Deze beslissing is niet zonder slag of stoot genomen, omdat een deel van het personeel van mening was dat door de collecties zo ontoegankelijk te maken ze tevens

onbereikbaar was voor de brandweer indien er brand zou uitbreken. Een deel van de verzameling werd buiten het museum opgeborgen en een klein deel werd opgeslagen in geheime ruimtes die alleen bij de directie bekend waren.

Niettemin slaagden de plundersers erin circa 15.000 kunstvoorwerpen van de ruim 1 miljoen mee te nemen. In de loop der tijd werd de helft teruggebracht door spijtoptanten, de rest is naar aller waarschijnlijkheid op de markt van de illegale kunst terecht gekomen. De uiterst belangrijke manuscripten collecties, waarvoor het museum verantwoordelijk was, zijn in ijzeren kisten getransporteerd naar een bunker in de stad en worden nu door onder meer Amerikaanse troepen bewaakt.

Toen in 1977 de Nationale Bibliotheek van Libanon zich bedreigd voelde door de escalerende burgeroorlog besloot ze in overleg met Unesco de hele collectie, 300.000 boeken, in te pakken en te verschepen naar de kelders van het Unesco hoofdkwartier in Verdun, Frankrijk. Daar hebben de 3.200 dozen onaangeroerd gelegen totdat de Libanese regering in 1997 besloot de Nationale Bibliotheek, waarvan slechts een ruïne over was, nieuw leven in te blazen.

Drie opties

Er zijn dus drie mogelijkheden de collectie te verhuizen indien een oorlog dreigt: binnenshuis, buitenshuis en naar het buitenland. De laatste optie heeft uitstekend gewerkt maar zal alleen haalbaar zijn voor relatief kleine verzamelingen; daarnaast zal het mogelijk op juridische bezwaren stuiten. De collectie op tijd buiten de instelling opslaan is de mogelijkheid waarvoor de meeste westerse instellingen hebben gekozen.

De praktijk laat zien dat er aan de opslag van het boekenbezit binnen de bibliotheek nogal wat haken en ogen zitten. Opslag alleen is niet voldoende, de manier waarop het bezit is opgeslagen is essentieel voor de veiligheid op langere termijn. Het inpakken van manuscripten in ijzeren kisten is geen geweldig idee; zodra er vocht bijkomt, gaat het ijzer roesten en wordt de papieren inhoud aangetast. Het willekeurig opstapelen van de boeken tegen de muren van een moskee kan grote vochtproblemen veroorzaken door condensvorming. Daarbuiten zal het gewicht van stapel de onderste boeken zeker vervormen.

Enkele jaren geleden is een oude bijbel in Armenië opgegraven. Het boek was in de tuin van een vluchtende familie in het veelgeplaagde land begraven, het was te zwaar om mee te nemen. De preventieve actie heeft weinig mogen baten. De eigenaars zijn nooit teruggekeerd en het boek had inmiddels zo lang onder de grond gelegen dat het versteend was. De restauratoren van de Staatsbibliotheek in Moskou konden het versteende boek slechts met grote moeite voor een deel weer leesbaar maken (zie afb. 17).

Bij het plannen maken voor een gedwongen verhuizing zal dus ook de nodige aandacht besteedt moeten worden aan de verpakking en opslag.

Peri-conflict situatie

Wat kan een bibliotheek of archief doen als de gevechten eenmaal uitgebroken zijn. Niet zelden zal het antwoord zijn, dat niets meer gedaan kan worden omdat de gevechten te hevig zijn of de situatie in het geheel te gevaarlijk is. Dat is zeker het geval als er sprake is van 'etnische zuiveringen' die zich uitstrekken tot het culturele erfgoed: moedwillige en opzettelijke vernietiging van het culturele erfgoed van een bepaalde bevolkingsgroep zonder militaire noodzaak. Dan is er sprake van een culturele oorlogsmisdaad.

Op de Neurenberger Processen na de Tweede Wereldoorlog (zie afb WO II) zijn voor de eerste keer oorlogsmisdadigers veroordeeld voor het opzettelijk vernietigen van cultuurbezit. Als halverwege de Joegoslavische burgeroorlog (1991-1995) het Joegoslavië Tribunaal in Den Haag wordt opgericht vermoedt de internationale gemeenschap dat niet alleen de

mensenrechten grof zijn geschonden, maar ook dat er sprake is geweest van culturele oorlogsmisdaden. Daarom heeft het tribunaal het recht gekregen ook deze misdaden te vervolgen.⁶ Intussen zijn enkele hoofdverdachten daadwerkelijk voor deze ernstige delicten aangeklaagd.

Gevaar voor eigen leven

Vele verhalen doen de ronde over personen die met gevaar voor eigen leven het culturele erfgoed hebben beschermd. Het klinkt heel romantisch, maar de realiteit is als zo vaak bikkelhard. Op 10 december 1993 was dr. Rizo Sijaric, directeur van het Nationale Museum in Sarajevo op weg naar het hoofdkwartier van de Verenigde Naties om voor het ernstig beschadigde gebouw plastic folie te organiseren. Hij is nooit meer teruggekomen. De bescherming van cultuurgooederen in oorlogstijd kan dus dodelijk zijn.

Naar aanleiding van mijn eigen werkzaamheden in Bagdad⁷ vroeg de interviewer van het programma Badzout mij of ik met gespreide armen voor een monument ging staan om de vijand tegen te houden en zo het Irakese erfgoed te redden. Mijn antwoord was kort en duidelijk: ik ben niet levensmoe en mijn leven is mij liever dan wat dan ook.⁸

Terwijl de risico's waaraan mijn Irakese collega's bloot stonden vele malen groter waren dan de mijne, werden ook mijn westerse collega's vermoord en ontvoerd. Iedereen is vrij zijn eigen afwegingen te maken, maar ik ben van mening dat het culturele erfgoed ten dienste staat van de mens en niet boven de mens staat. Dat is ook het uitgangspunt van de calamiteitenplannen: eerst de mensen in veiligheid brengen, dan pas de collecties.

De ervaring leert dat de culturele instituten gesloten worden voordat de gewelddadigheden uitbreken of net daarna. Vaak houdt dat in dat de directie het personeel voor haar eigen veiligheid naar huis stuurt. Desondanks blijven sommigen elke dag 'voor de zekerheid' een kijkje nemen naar hun geliefde werkplek. Het zijn dikwijls deze mensen die op het laatste moment ingrijpen om erger te voorkomen. We kennen allen de beelden van het vrouwelijke personeelslid die schreeuwend en met gebalde vuist de plunderaars in het Nationale Museum van Irak tegemoet treedt.

De oorlogsschade aan het cultuurbezit komt van alle kanten. De bevolking plundert soms zijn eigen geschiedenis uit blinde woede, de aanvallende partij vernietigt het erfgoed met opzet of per ongeluk en de verdedigende partij doet hetzelfde maar dan uit wraak.

Ottomaans archief

Terwijl de schermutselingen in Bagdad doorgingen heb ik een belangrijk historisch archief van de ondergang kunnen redden. Ik trof het Ottomaanse Archief eind 2004 aan in een koelhuis op 4 graden boven nul, terwijl iedereen van mening was dat het diepgevroren was. Met financiële steun van de plaatselijke commandant van het Amerikaanse leger heb ik het archief kunnen herverpakken en op laten slaan in een vriestruck. De truck werd op het terrein van het Nationale Archief geparkeerd onder een verstevigd afdak en aangesloten op een generator (zie afb. 19 en 20).

De directeur van het Nationale Museum in Libanon maakte in 1975 gebruik van een korte wapenstilstand om met enkele personeelsleden de museumschatten in de kelders te begraven, een deel van de collectie werd in bewaring gegeven bij warenhuizen in de buurt en de kostbaarste objecten werden opgeborgen in de kluis van de centrale bank. Na zeventien jaar oorlog zijn bijna alle schatten weer boven water gekomen.

De centrale bank schijnt een populaire plek te zijn om kunstschaten in turbulente tijden op te slaan (zie afb. 21). Na de Eerste Golfoorlog werd de Nimrod schat in de centrale bank van Irak ondergebracht. De schat was enkele jaren ervoor, in 1988 in Noord-Irak opgegraven en dateert uit 800 v.Chr. De Assyrische gouden juwelen, edelstenen en ivoren decoraties wegen samen meer dan 100 pond.

Pas in 2003, tijdens de Tweede Golfoorlog werd de schat in de kluis van de centrale bank herontdekt. Onderwijl waren tijdens de plunderingen de meeste pijpleidingen geroofd en was de kluis onder water gelopen. Met name de eeuwenoude ivoren objecten hebben hierdoor aanzienlijke schade opgelopen. In Afghanistan is de kluis van de centrale bank ook enkele keren gebruikt door het Kabul Museum, vooral om het schaderisico van de collecties te spreiden.

Museum in ballingschap

Sommige instituten maken gebruik van hun buitenlandse relaties. Hetzelfde Kabul Museum (zie afb. 22) had tijdens het Taliban regime (1996-2001) het Guimet Museum in Parijs gevraagd een aantal stukken tijdelijk in bewaring te nemen. In 2000 is met behulp van Unesco in Zwitserland zelfs een Afghaans Museum in ballingschap opgericht. Dit museum heeft tot taak de in beslag genomen objecten van de internationale illegale kunsthandel tijdelijk onder te brengen tot in Afghanistan vreedzamere tijden zijn aangebroken. Uit Irak afkomstige en geconfisceerde kunstvoorwerpen worden op verzoek van de Irakezen in het Jordaanse Amman bewaard en gebruikt voor het trainen van toekomstige Irakese archeologen en douanebeambten in het buitenland. Het Irakees-Joods Archief, dat in 2003 in de ondergelopen kelders van de geheime dienst is gevonden, wordt thans met medeweten van de Irakese autoriteiten diepgevroren bewaard in Amerika.

Iconoclasten

In de begindagen van de Tweede Golfoorlog hebben de bibliotheken en archieven enorm geleden onder de woede en vernielzucht van het volk. Als Razende Roelands trokken grote menigten door de steden en dorpen en vernielden zonder onderscheid alles wat hen maar aan de staat deed denken en ongelukkigerwijs was hun definitie van de staat heel breed. De uitzinnige iconoclasten ruïneerden bibliotheken, gemeentehuizen, archieven, ziekenhuizen, partijbureaus, musea, scholen, noem maar op. Alles wat ze enigszins konden gebruiken werd afgevoerd en zou later ergens op een marktje of op een straathoek te koop worden aangeboden. Daarna ging vaak het gebouw in vlammen op. De haat van onderdrukking kent geen richting, het is per definitie stuurloos. Uiteindelijk bleek 25% uit de Nationale Bibliotheek verdwenen en maar liefst 60% uit de kelders van het Nationaal Archief. Van de twintig universiteiten is er geen een ontsnapt aan de volkswoede en de vernieling van de bibliotheken varieert van weinig schade (Mosoel) tot totale destructie (Basra). Van de 16.000 scholen zijn 80% beschadigd, inclusief hun boekenbezit. Dit is een complete ramp voor een land waarvan een oud spreekwoord zegt dat de Arabische boeken in Bagdad gelezen worden, die in Cairo geschreven zijn en in Beiroet gedrukt.

Zwarte markt

Ondertussen worden vele geroofde boeken op de zwarte markt aangeboden. Een deel de Irakese manuscripten die in eerdere oorlogen zijn geroofd doken op in de Schøyen collectie. Mr. Martin Schøyen, een privé verzamelaar uit Noorwegen, heeft zijn 13.500 manuscripten voor 110 miljoen dollar te koop aangeboden aan de Noorse staat.

Naast Irakese manuscripten telt de verzameling ook 1400 boeddhistische stukken die in 2000 en 2001 uit Afghanistan gesmokkeld zijn nadat de Taliban aan de macht kwam. Het is zeer waarschijnlijk dat ze afkomstig zijn van een 1200 of 1300 jaar oude bibliotheek uit een grot bij Bamiyan.⁹

Het is te hopen dat landen die in oorlogstijd hun kunstbezit verloren hebben, het Unesco-verdrag uit 1970 en het Unidroit-verdrag uit 1995 ondertekend hebben. Beide conventies maken het moeilijk in gestolen kunstgoederen te handelen,

te importeren of te exporteren. Overigens, als de strijdende partijen zich gehouden hadden aan de Haagse Conventie uit 1954 dan was het waarschijnlijk nooit zover gekomen. Hierin staat overduidelijk dat elk leger de plicht heeft het culturele erfgoed in geval van oorlog te beschermen, dus ook tegen een plunderende bevolking.¹⁰

Post-conflict situatie

Nadat het gewapende conflict voorbij is en misschien een broze vrede is uitonderhandeld, begint het grote werk van de wederopbouw. Nu pas zal blijken dat oorlog niet alleen de ergste vijand van de mens is, maar ook de vijand van het beste wat de mensheid heeft geschapen. Als elk maatschappelijk proces is oorlog geen statische gebeurtenis, maar heeft het een aanloop en een uitloop.

Er zal dus in het begin nog steeds uiterst voorzichtig gemanoeuvreerd moeten worden, zeker in landen als Irak en Afghanistan. In deze landen, maar ook in Kosovo en Bosnië, is ook duidelijk geworden hoe verwaarloosd de cultuursector was voordat het (laatste) gewapend conflict uitbrak. Ironisch genoeg scheidt deze situatie tegelijkertijd de gelegenheid om helemaal opnieuw te beginnen. In menig geval wordt van de situatie gebruik gemaakt om de kaartcatalogus te vervangen door een elektronische catalogus, waarmee op hetzelfde ogenblik de computer in de bibliotheek geïntroduceerd wordt.

Schade herstellen

De oorlogsschade voor cultuurinstellingen is in de meeste gevallen niet veel anders dan de schade veroorzaakt door natuurrampen, zeker waar het gaat om de indirecte gevolgen als overstroming en brand. De herbouw van gebouwen en vervanging van inventarissen zal snel ter hand moeten worden genomen. Hierbij worden veel fouten gemaakt omdat de verantwoordelijken zich snel laten verleiden tot dadendrang, waardoor de nauwkeurige planning en het juiste materiaalgebruik nogal eens in het gedrang komen. De verbouwing van de Nationale Bibliotheek in Bagdad eind 2004 liet relatief lang op zich wachten omdat volgens enkele grote donoren het gebouw niet geschikt was voor hergebruik, ondanks de twee rapporten die melden dat het geen probleem was. Uiteindelijk is de verbouwing met Irakees geld ter hand genomen, evenwel zonder goede planning.

Boekdonaties

Indien de collecties grote verliezen hebben geleden zullen ze weer opgebouwd moeten worden. Boekdonaties zijn vooral populair bij NGO's, non gouvernementele organisaties. Dergelijke goedbedoelde acties leveren echter in veel gevallen problemen op. De grootste moeilijkheid is dat er niet vraaggericht wordt ingezameld. Op deze manier kan Engelse softporno op een lagere school in Afghanistan belanden.

Een ander probleem is het vervoer in het doelland. In het bijzonder particuliere inzamelacties eindigen herhaaldelijk in loods en loods waar ze verschimmelen. In Marobor, Slovenië lagen tienduizenden onbruikbare boeken in een loods opgeslagen terwijl de gevechten nog aan de gang waren. De 'British Council' accepteerde in 2004 meer dan tienduizend kilo aan boeken van de Engelse universiteiten. Het merendeel werd verscheept via Amman naar Bagdad waar ze ergens in een loods liggen te wachten op iemand die ze komt uitsorteren en distribueren. De Sabre Foundation is een van de weinige NGO's die veel ervaring heeft met het organiseren van boekdonaties.¹¹

Catalogiseren

Als de catalogus ook verloren is gegaan dan zal die met behulp van collega's opnieuw samengesteld moeten worden. Voor de reconstructie van bibliografieën worden meestal aparte projecten opgezet, zoals in Bosnië-Herzegovina

waar de Nationale Bibliotheek op 25 augustus 1992 totaal uitbrandde. In het 'Bosniaca Bibliographic Database'-project werken vier Amerikaanse onderzoeksbibliotheken samen om opnieuw een catalogus samen te stellen van boeken die in Bosnië uitgegeven zijn of over Bosnië gaan. Het project 'Bosnian Manuscript Ingathering Project' moet aangeven waar elders in de wereld kopieën van de zeldzaamste documenten en boeken zijn. In Irak proberen verschillende bibliotheken, waaronder de British Library en de Bibliothèque Nationale de France, de nationale bibliografie te herstellen.

Opleiden

Training en onderwijs zijn belangrijke elementen in de herstructurering van het archief- en bibliotheekwezen. De conservering en restauratie zullen vooral veel aandacht moeten krijgen opdat meteen begonnen kan worden aan de restauratie van de beschadigde boeken. Het trainingsaanbod voor Irak uit het buitenland was enorm.

Waar de NGO's echter geen rekening mee hielden was het feit dat maar weinige jonge Irakezen een buitenlandse taal machtig zijn. Daarnaast hadden ze niet gerekend op het grote aantal jonge vrouwen dat eerst toestemming van hun partner of familie moest vragen alvorens ze voor een cursus naar het buitenland konden reizen. Ook was het vertrek naar sommige landen niet mogelijk om politieke redenen. Ondanks alles zijn tien aankomende restauratoren twee maanden lang in Praag getraind en hebben anderen kortere cursussen gevolgd in andere landen.

Partnerschap

Opvallend in Irak is de universele honger naar kennis. Dit is ook het moment om nieuwe samenwerkingsverbanden aan te gaan en oude te intensiveren. Om fragmentatie van buitenlandse hulp tegen te gaan is in Irak gebleken dat een bibliotheek het beste met één zusterinstelling in zee kan gaan. Dit partnerschap biedt beide voordelen. Voor de Irakese partner is het een uitkomst om maar met één buitenlandse partner van doen te hebben. Het grote voordeel voor de buitenlandse partner is dat zij een duurzame relatie kan opbouwen en direct kan zien hoe hun geld besteed wordt. Indien nodig kunnen plannen snel bijgesteld worden.¹² De Oostenrijkse World University Service heeft voor haar projecten in voormalig Joegoslavië zelfs een handboek uitgegeven.

Tragisch voorbeeld

Dat reconstructie niet altijd goed afloopt moge blijken aan het tragische lot van de eeuwenoude universiteitsbibliotheek van Leuven, België. In de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) is de bibliotheek die uit 1438 stamt grotendeels in de as gelegd. Door de invasie van de Duitsers zijn 300.000 boeken en ongeveer 1.000 waardevolle manuscripten binnen enkele uren in vlammen opgegaan. Meteen na de oorlog is aan de herbouw begonnen en de eerste steen voor de hernieuwde universiteitsbibliotheek werd in 1921 gelegd. Ongelukkigerwijs brandde de bibliotheek in de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) tot aan de bodem toe af: 900.000 boeken werden tot as gereduceerd. Het duurde tot 1951 voordat de veelgeplaagde bibliotheek weer gedeeltelijk openging en nog eens 10 jaar voordat het boekenbezit weer zijn vooroorlogse omvang kreeg.

Op de agenda

In Bagdad had ik regelmatig discussies met de op één na hoogste ambtenaar van de Amerikaanse ambassade en die eindigde steevast met zijn opmerking: 'Wie heeft er nu cultuur nodig?' In tijden van nood is er weinig oog voor cultureel erfgoed, tenzij het krantenkoppen haalt. Na twee jaar werd op dezelfde ambassade

de afdeling cultuur van het Iraqi Reconstruction Management Office opgeheven. Dat cultuur een essentieel onderdeel uitmaakt van het Irakese conflict wordt maar door weinigen begrepen. Triest, maar waar.

Maar in Nederland is het niet veel beter gesteld. In mijn pogingen het bedreigde Irakese erfgoed op de politieke agenda te zetten werd ik bij alle partijen, van links tot rechts, geconfronteerd met desinteresse en onverschilligheid. Dit geeft blijk van een achterhaalde en conservatieve politiek, gebaseerd op de materialistische filosofie van zowel het kapitalisme als die van het socialisme waarin cultuur ondergeschikt is aan de economie. Ook in het beleid van ontwikkelingssamenwerking speelt cultuur geen beduidende rol. Het voeden van hongerige monden wordt als veel belangrijker gezien. Of om het met een citaat uit de Dreigroschen Oper uit 1928 van de toneelschrijver Bertold Brecht te zeggen 'Erst kommt dass Fressen und dann kommt die Moral'.

Evenzo doen we een vergeefse poging om cultuur aan te treffen in het programma voor armoedebestrijding van de Verenigde Naties, zoals vastgelegd in de Acht Millennium Doelstellingen die door alle leden van de Verenigde Naties in september 2000 zijn aanvaard tijdens de Millennium Top.¹³ Als een van de weinige maakt de Nederlandse ontwikkelingsorganisatie Hivos zich wel sterk voor 'cultuur' als Negende Millennium Doelstelling.¹⁴

Lange weg

Het is helder dat we nog een lange weg te gaan hebben voordat het cultuurbezit de plaats krijgt die zij verdient, ondanks de vele rapporten van Unesco.¹⁵ Ons papieren erfgoed is misschien wel het meest kwetsbaarste van alle, kwetsbaarder dan schilderijen, monumenten of beelden. Toch zijn we zo afhankelijk van dit broze materiaal voor onze economische groei, voor onze politieke administratie, voor de controle op politici en ambtenaren, voor onze zelfrealisatie, voor onze identiteit opdat wij weten waar we vandaan komen en kunnen vaststellen waar we naar toe gaan, en last but not least voor de ontwikkeling van onze fantasie opdat wij deelgenoot kunnen zijn van een ander zijn hersenspinnels, het uitgestrekte gebied dat wij literatuur noemen.

De verdediging van zulke waarden is toch het mooiste wat een mens voor zijn dagelijks brood kan doen, de verwoesting ervan het lelijkste waarmee hij zich kan bezighouden. Of om Goethe (1826) te citeren: 'Manches Herrliche der Welt ist in Krieg und Streit zerronnen; wer beschützt und erhält, has das schönste Los gewonnen'.

<literatuur>

- L. Arizpe (red.), 'World Culture Report 2000. Cultural diversity, conflict and pluralism', Unesco, Parijs 2000.
- N. Brodie, J. Doole en P. Watson, 'Stealing history, the illicit trade in cultural objects', The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge (UK) 2000.
- F. Fukuyama, 'The end of history and the last man', Hamish Hamilton, Londen 1992.
- H. van der Hoeven en J. van Albada, 'Memory of the world: Lost memory - libraries and archives destroyed in the twentieth century', Unesco, Parijs 1996.
- Human Security Centre, 'Human Security Report 2005, war and peace in the 21st century', University of British Columbia, Vancouver 2005.
- S. Huntington, 'The clash of civilizations', in: 'Foreign Affairs' (1993), no. 72/3, pp. 22-49.
- P. Maass, 'Cultural property and historical monuments', in R. Gutman en D. Rieff (red), 'Crimes of war: what the public should know', W.W. Norton & Company, New York 1999.

- J. Pérez de Cuéllar, 'Our creative diversity', Report of the World Commission on Culture and Development', Unesco/Oxford & IBH Publishing, Paris 1998.
- I. Serageldim, 'Culture & development at the World Bank', in: 'Cultural heritage, an urban age special issue', September 1998, p. 11.
- Unesco, 'Change in continuity. Concepts and tools for a cultural approach to development', Unesco, Parijs 2000.

<noten>

- 1 Zie Serageldim, 1998; Pérez de Cuéllar, 1998; Arizpe, 2000.
- 2 Zie Fukuyama, 1992; Huntington, 1993.
- 3 Zie Kontakt der Kontinenten onder 'Projects in Central and Eastern Europe' , http://www.kdk-nl.org/actueel/nieuw_at.html [benaderd 12-12-2005].
- 4 M. Burden, 'Editor's note', in 'Cultural heritage, an urban age special issue', September 1998, p.4.
- 5 Zie rapport Human Security Centre, 2005.
- 6 Zie Maass, 1999.
- 7 Van juli 2004 tot maart 2005 was ik door het Nederlands leger uitgezonden naar Irak en gestationeerd op de Amerikaanse ambassade als senior adviseur voor cultuur en liaison ambtenaar voor het ministerie van cultuur. Voor meer informatie zie de gepubliceerde lezing op Iraqi War & Archeology website: <http://iwa.univie.ac.at/teijgeler.html> [benaderd 31-12-2005]
- 8 Badzout, Amsterdam 5 november 2005. Zie ook http://www.badzout.nl/artikel_irak.shtml [benaderd 31-12-2005]
- 9 Voor meer informatie zie <http://folk.uio.no/atleom/manuscripts.htm> [benaderd 3-1-2006]
- 10 Voor de volledige tekst van het Unesco-verdrag zie http://portal.UNESCO.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. Voor de volledige tekst van het UNIDROIT verdrag zie <http://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.htm>
Voor de volledige tekst van de Haagse Conventie zie http://portal.UNESCO.org/culture/en/ev.php-URL_ID=8450&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [alle sites benaderd 15-12-2005].
- 11 Zie voor meer informatie <http://www.sabre.org/>
- 12 Zie bijvoorbeeld het museumproject International Partnerships Among Museum (IPAM) van de American Association of Museums, <http://www.aamus.org/iraq/index.cfm> [benaderd 4-1-2006]
- 13 Zie voor meer informatie over de VN Millennium Doelstellingen: <http://www.un.org/millenniumgoals/> [benaderd 5-1-2006]
- 14 Zie <http://www.krachtvancultuur.nl/uk/current/2005/june/hivos.html> [benaderd 5-1-2006]
- 15 Zie bijvoorbeeld Arizpe, 2000, Pérez de Cuéllar, 1998; Unesco, 2000.

<over de auteur>

René Teygeler (1950) begint zijn studie sociologie in 1970. In de loop van de jaren ontwikkelt hij de smaak voor boeken. Na enkele jaren in het antiquarenbedrijf schrijft hij zich in op de boekbindopleiding. Na twee jaar staat hij voor de klas en geeft boekbindles aan de

Amsterdamsche Grafische School. Vervolgens richt hij zich op restauratie en volgt de Opleiding Restauratoren in Amsterdam.

Bij zijn nieuwe werkgever, de Koninklijke Bibliotheek, krijgt hij de gelegenheid niet-westerse manuscripten te bestuderen. Op verzoek van de conservator organiseert hij een tentoonstelling over de voorlopers van papier in Indonesië, nadat hij die een jaar lang voor de Universiteit Leiden heeft onderzocht. Om zijn studies meer 'body' te geven, studeert hij in 1996 na 2 jaar cum laude af in de antropologie. Daarna doet Teygeler onder meer onderzoek naar de papier- en boekgeschiedenis van Indonesië, India, Thailand, Filippijnen, China en Mexico, en begeleidt hij voor Fair Trade vele papierprojecten. Hij werkt al enkele jaren mee aan de Holland Papier Biënnale en hij is actief lid van de Association of International Paperhistorians.

Tegenwoordig adviseert hij over cultureel erfgoed projecten in binnen- en buitenland. Hij richt zich in het bijzonder op de tropen en de vele rampen die cultuurinstellingen daar moeten doorstaan. De gevolgen van een gewapend conflict voor het cultuurbezit heeft hij aan den lijve ondervonden toen hij onlangs zeven maanden in Irak werkte als adviseur van de Iraakse minister van cultuur en de staf van de Amerikaanse ambassade. Inmiddels heeft hij meer dan 25 publicaties op zijn naam staan.

<bijschriften>

1.
Oorspronkelijke inscriptie in baksteen van koning Nebukadnezar II in de Ishtar Poort van Babylon
2.
Recente inscriptie in baksteen van Saddam Hoessein in de Ishtar Poort van Babylon
3.
Saddam Hoessein, afgebeeld als Nebukadnezar II, gaat voorop in de strijd
4.
De Nationale Bibliotheek van Irak na de brandstichting en plundering
5.
Boeken die gered zijn uit de geplunderde Nationale Bibliotheek van Irak
6.
Impressie van een antieke bibliotheek van Alexandrië, van de hand van O. von Corven
7.
De Boeddha van Bamyán voor de vernieling door de Taliban
8.
De Boeddha van Bamyán na de ontploffing
9.
Duitse troepen in Afghanistan.

10.
Amerikaanse troepen in Irak.
 11.
Chinese boeken van bamboe.
 12.
Het bewaren van boekrollen naar een Romeins reliëf
 13.
Tibetaanse tempel in Dharamsala, India
 14.
Tibetaanse monnik met blokdruk.
 15.
Met de houtsneden kunnen boeken en gebedsvlaggen worden gedrukt.
 16.
Iraaks Museum in Bagdad
 17.
Oude bijbel uit Armenië, gedateerd 1435, gevonden in Oost-Turkije
 18.
Een deel van het door de Nazi's geroofde Gents altaar wordt op 21 augustus 1945 door de geallieerden op transport gesteld vanuit München terug naar België
 19. en 20.
Vriestruck bij de Nationale Bibliotheek van Irak.
 21.
In tijden van oorlog is de kluis van de centrale bank, zoals hier in Irak, vaak een populaire plek voor het veiligstellen van archieven en kostbaarheden.
 22.
Het Nationaal Museum in Kabul, Afghanistan.
-